

Гедікова Наталя Пилипівна – доктор політичних наук, професор кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 159.923.2:316.32

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У соціально-філософському контексті з погляду сучасності розглянуто українську національну ідентичність. Визначено сутність національної ідентичності через низку її основних ознак. Охарактеризовано внутрішні з зовнішні чинники, які впливають на формування української національної ідентичності. Проаналізовано закономірності розвитку цього процесу та визначено можливі напрямки його вдосконалення в умовах соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства.

Ключові слова: українська національна ідентичність, нація, сучасне українське суспільство, соціокультурна трансформація.

ФОРМИРОВАНИЕ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ КОНТЕКСТ

В социально-философском контексте с точки зрения современности рассмотрена украинская национальная идентичность. Определена сущность национальной идентичности через ряд ее основных признаков. Охарактеризованы внутренние и внешние факторы, которые влияют на формирование украинской национальной идентичности. Проанализированы закономерности развития этого процесса и определены возможные направления его совершенствования в условиях социокультурной трансформации современного украинского общества.

Ключевые слова: украинская национальная идентичность, нация, современное украинское общество, социокультурная трансформация.

FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY IN THE MODERN CONDITIONS OF SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATION: THE SOCIAL-PHILOSOPHICAL CONTEXT

It is considered the Ukrainian national identity in the socio-philosophical context from the point of view of modernity. This article is determined the essence of national identity through a number of its main features. It is characterized by internal factors that influence the formation of Ukrainian national identity. There are analyzed the regularities of the development of this process and the possible directions of its improvement. They are determined in the conditions of socio-cultural transformation of modern Ukrainian society.

Key words: Ukrainian national identity, nation, modern Ukrainian society, socio-cultural transformation.

Постановка проблеми. Почуття національної ідентичності – це особливий соціокультурний феномен, який формується на основі світоглядних установок кожного індивіда і є відображенням його волі. Почуття національної ідентичності формується або в

умовах позитивної соціокультурної динаміки досягнутої на основі стратегічного курсу розвитку, або в умовах невизначеності соціальних змін у переломні, кризові періоди в історії країн. Проблеми ідентифікації стають особливо актуальними саме в умовах прояву другого чинника.

Українська національно-демократична революція 2014 року та подальший опір російській агресії, започаткували новий етап в нашій історії, розставивши нові акценти на принципах реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави. У цих умовах одразу намітилися дві тенденції: по-перше, це серйозні зміни у свідомості українського суспільства, по-друге, це зростання значущості національної ідентичності та основних чинників, що впливають на її формування.

Питання національної ідентичності сучасного українського суспільства вітчизняні науковці порушували неодноразово, але аналіз перебігу як внутрішніх так і зовнішніх суспільно-політичних процесів та соціально-культурних змін останніх років засвідчує, що наразі воно є відкритими та актуальним.

Вагому цінність для дослідження національної ідентичності виявляють наукові доробки таких сучасних вітчизняних філософів, як Є. Бистрицького, П. Гнатенка, Р. Зимовця, Р. Кобеця, М. Козловця, С. Лозниці, Н. Скотної, В. Стеця, С. Пролєєва, О. Шапаренко, В. Шкляра та багатьох інших.

Означена проблематика у науковому дискурсі є предметом дослідження багатьох українських науковців, що представляють різні дисциплінарні ракурси, зокрема соціологічний, психологічний, історичний, правовий, політологічний, управлінський та інші і, надає змогу комплексно розглянути означену проблему на основі міждисциплінарного підходу. Серед них суттєве значення мають дослідження О. Бичко, М. Боришевського, Т. Воропай, Є. Головахи, Я. Грицака, Г. Касьянова, О. Мусієздова, Л. Нагорної, М. Обушного, М. Пірен, Н. Победи, М. Степико, Н. Шульги та інших.

Наявні дослідження торкаються різноманітних аспектів національної ідентичності і, зокрема, української. Науково-аналітичні розвідки, а також суспільні й політичні процеси, які наразі відбуваються в Україні і геополітичному просторі, спонукають до подальших розробок й акумуляції різнобічних підходів щодо формування української національної ідентичності.

Тому **метою та завданням** цієї статті є висвітлення у соціально-філософському контексті проблематики формування української національної ідентичності та можливих напрямів вдосконалення цього процесу в умовах соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Наукове осмислення сутності будь-якого соціального феномену традиційно починається з пошуку термінологічного визначення ключового поняття досліджуваної проблеми. Науковий доробок вітчизняних дослідників свідчить про відсутність єдиної думки у науковому середовищі щодо поняття і сутнісних ознак національної ідентичності, що зумовлено міждисциплінарністю досліджуваної проблеми. Аби не заглиблюватися в дискусію щодо розв'язання цього питання, ми вважаємо доцільним акцентувати увагу саме на соціально-філософському аспекті визначення сутності національної ідентичності через низку ознак.

Національна ідентичність за своєю суттю, як вважає вітчизняний науковець М. Козловець, є багатовимірною, її ніколи не можна звести до якогось єдиного компонента. Крім того, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, що вирізняє одну національну спільноту від іншої. Істотного значення тут набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «Ми». Тому ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати насамперед як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості, а не як ззовні сконструйований

образ «національного характеру». Це означає, що поняття «національної ідентичності» передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти [1, с. 58].

Особливість національної ідентичності виражається специфікою духовного розвитку як окремої особистості, так і етнічної групи, народу в цілому, їх статусом і ставленням до оточуючого світу і світосистеми. Основними мотивуючими імпульсами є психологічні фактори, які формують у індивіда, конкретної національної спільноти почуття ідентичності. При цьому мотивація дії обумовлюється характером світоглядних установок, які змінюються в процесі пізнання, суспільного розвитку, а також характером соціокультурного середовища, соціально-політичної системи. Отже, контекст національної ідентичності є рухомих, еволюціонуючим, динамічним і, відповідно, змінним.

Західні та вітчизняні дослідники відносять до ознак національної ідентичності майже однаковий набір основних чинників, що впливають на її формування: історична територія проживання, державні утворення, власна історія, спільна мова, спільність походження, матеріальна та духовна культура, релігія, історична пам'ять, риси національного характеру, традиції, обряди, звичаї, цінності, національна ідея, стратегічна перспектива розвитку тощо.

Пріоритетним чинником ідентифікації є соціальний простір, в якому індивід знаходиться. При цьому слід підкреслити, що проблема ідентичності «пов'язана не з критерієм «подібності», а насамперед, зі змістом спільної національної справи і з загально визнаною проекцією цієї справи» [2].

Незважаючи на багату історію соціально-культурного утворення української нації і державності, процес формування української національної ідентичності є неоднозначним та достатньо складним і на це є низка причин. Головною причиною можна вважати географічне розташування нашої країни, на територію якої у різні часи претендували ті чи інші держави і протягом століть вели безперестанний її переділ. Століття іншокультурного гноблення і колонізаторської асиміляції привели до **розмивання та деструкції української національної ідентичності**, надовго затримали самобутній розвиток української нації і держави як цілісного і суверенного об'єднання одного народу. Слушною у цьому контексті видається думка українських філософів Л. Димитрової і В. Димитрова, які зазначають, що історичні долі України детермінувалися численими факторами, не останнім з яких є «буферне» положення нашої держави між Сходом і Заходом, і не тільки в географічному, а, головню, в культурному, інтелектуальному, онтологічному сенсах. Ця суперечливість знайшла відображення в «дуалістичному» характері української культури, яка традиційно була орієнтована на європейські архетипи, а історично опинилася в «силовому полі» синкретичного, зі значним азіатським компонентом, впливу свого північного сусіди. Тому цілком зрозумілим в цьому сенсі видається цитованим авторам факт, що така дифузія різних культурних впливів не змогла не відобразитись в загальній картині українського національного буття, з одного боку, негативно вплинувши на процеси національного самоусвідомлення, з іншого вона сприяла формуванню неповторності, синкретичності та подальшій індивідуалізації української культури загалом і культури філософського мислення, зокрема [3, с. 428].

Також не менш важливим фактором формування української національної ідентичності є вплив культур етнічних груп, що проживають на території України тривалий час. При цьому фактор територіального поділу України зумовив і характер національної ідентичності населення країни в регіонах, що має свої особливості прояву і у сучасності. Вплинули і умови соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства. Разом з тим, які б докази не наводились, українська національна ідентичність несе в собі притаманні тільки українському народу характерні ознаки.

Одним з основоположних чинників формування національної ідентичності є мова. У

преамбулі Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.) закріплено, що «українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі, а також є базовим системотвірним складником української громадянської нації» [4].

З моменту відновлення у 1991 р. незалежності України мовне питання неодноразово виступало джерелом різноманітних спекуляцій у поділі населення країни в залежності від етнічної та культурної належності, що ставало причиною регіонального протистояння, внутрішніх конфліктів, соціальної дезінтеграції і навіть «розколу країни». Останнім часом мовна ситуація в державі та роль української мови в житті суспільства зазнали суттєвих змін, зазначає провідний вітчизняний філолог П. Гриценко, вона є не лише засобом комунікації, а й елементом національної ідентичності та історичної пам'яті, потужним інструментом маніпулятивного впливу на масову свідомість [5, с. 15].

Соціологія досить добре ілюструє це явище. Так, наприклад, за результатами дослідження, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова у 2011 р. в усіх регіонах України українську мову як рідну відзначили 61% респондентів, російську – 36%, іншу мову – 2% і у 2016 р. (**крім АР Крим**), більшість (69%) громадян вважають рідною мовою українську, 27% – російську, 2% – іншу мову [6, с. 8]. Соціологічні заміри проведені у 2011 р. і 2016 р., засвідчили незначні змін у мові спілкування українців, тоді як частка тих, хто вважає рідною мовою українську, змінилася більш помітно. Згідно опитувань проведених цією ж соціологічною службою у 2016 р. більше двох третин (69%) опитаних погоджуються з тим, що «в країні, де титульна нація становить переважну більшість населення, громадяни всіх національностей мають знати її мову» (не погоджуються – 15%), а майже три чверті (74%) погодилися з тим, що «спілкування державною українською мовою – це вияв поваги до себе як до громадянина України та до своєї держави – України» (не погоджуються – 13%). [6, с. 10]. Наведені результати соціологічних досліджень свідчать про **зміцнення позиції державної мови в Україні і усвідомлення більшістю населення країни, що вона, як один із символів державності, повинна бути запорукою консолідації і сталого розвитку.**

Вітчизняна дослідниця Л. Нагорна, досліджуючи діалектику взаємодії найбільш споріднених етнічної й національної ідентичностей, звертає увагу, що їх поняття часто не розмежовуються. Вона наголошує, що в основу їх розрізнення слід класти відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприймання. Ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною, в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо [7, с. 34].

Українська учена М. Перен справедливо зауважує, що «близько 700 років бездержавності в Україні сформували в українського народу психологію недержавного народу» [8, с. 65]. Навіть отримавши у 1991 році статус незалежної, суверенної держави вона на протязі тривалого часу не змогла вирішити це питання і лише після Помаранчевої революції, а згодом й Революції гідності і тих суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Україні останніми роками, намітилися певна динаміка.

Проведені у різні роки Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з Центром Разумкова та Київським міжнародним інститутом соціології загальнонаціональні дослідження підтверджують наші висновки. Так, експерти зазначають, що визнання первинності свого визначення як громадянина України істотно зросло вперше у 2005 році (з 44% до 55%), вдруге – у 2014 році (з 51% до 65%). У 2015 році цей показник трохи знизився

(до близько 58%) і за останні роки залишається приблизно на одному рівні (60% у 2016 р., 67% у 2017 р. і 67,5% у 2018 р.). Серед регіонів України визнання первинності ідентифікації з громадянством України істотно переважає локальну ідентифікацію і значно переважає регіональну належність [9; 10]. Дані дослідження підтверджують, що наразі **абсолютна більшість населення країни вважає себе насамперед громадянами України**, тобто, переважає загальнонаціональна ідентичність, причому в усіх регіонах України за винятком АР Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей. Даний факт засвідчує, що у питанні ідентичності звеличилась вага національного і орієнтація на націю, неодмінною складовою якою є історична пам'ять, все більшою мірою зв'язується з орієнтацією на державу. Грунтуючись на цьому, можемо констатувати, що результатом зазначеної закономірності є формування нових типів української національної самосвідомості.

У сучасному світі цінності, «виконуючи роль соціально-нормативного регулятора суспільного життя і поведінки людей» [11, с. 743], забезпечують консолідацію суспільства, творять спільноту, формують смислові центри національної свідомості, формують і зберігають унікальну національну самосвідомість, визначають сенс і зміст національного, суспільного і державного розвитку.

Проблема соціокультурних ціннісних пріоритетів для українського суспільства завжди була актуальною, але після Революції гідності і тих подій, які послідували за нею, вона набула особливого значення, оскільки суспільно значимі події привели до істотних змін у суспільній свідомості і, зокрема, у її нормативно-ціннісній структурі. Це було обумовлено тим, що суспільство вимагало чітких орієнтирів для подальшого розвитку, «на порядок денний постало не просто питання про ступінь згуртованості суспільства, а про його крайню межу існування – здатність зберегтися і відтворити свою цілісність» [12, с. 15].

Як відомо, суспільна свідомість базується на принаймні двох типах систем цінностей: традиційній та новій, останню науковці ще визначають як «сучасну», «інноваційну» або «постмодерну».

Оперуючи термінами традиційні цінності та нові цінності, спробуємо пояснити їх значення. Під традиційними цінностями ми розуміємо категорію, яка включає повагу і прийняття звичаїв, зразків норм та ідей, що витікають з національної культури і релігійної віри і передаються від покоління до покоління, усталено повторюються і відтворюються.

Наповнення певним сенсом змісту загальноновизнаних традиційних цінностей українського суспільства обумовлено історично сформованим менталітетом, національно-культурними, духовними традиціями, національною самобутністю, світоглядними основами, власною ідентичністю тощо.

Основними традиційними цінностями, які становлять ціннісну основу українського суспільства є національна культура, історичні традиції, сімейні цінності.

У системі традиційних цінностей базовими цінностями є так звані головні цінності, а саме: «свобода», «справедливість» і «солідарність».

Щодо розуміння нових цінностей, то це ті цінності, які мають пріоритетну функціональність за відповідних обставин.

На даний період часу на поширення та утвердження нової системи цінностей в сучасному українському суспільстві вплинула зміна його загальнозначимих потреб й інтересів, що обумовлені певними духовними і моральними засадами, які сформувалися на основі нового бачення світу, стрімким розвитком новітніх технологій, упровадженням інноваційних моделей розвитку економіки, цивілізаційним вибором розвитку, викликами новітнього процесу українського державотворення та іншими.

До нових соціокультурних цінностей сучасного українського суспільства належать базові людиноцентричні європейські (людська гідність, права і свободи людини та нації, демократія, верховенство закону, толерантність, соціальна рівність тощо), самовираження

(високі оцінки особистості, свобода, права людини, матеріальні блага, успіх, гендерна рівність та ін.), самореалізації (якісні знання, творчість, компетенція, професійне зростання й успішність, відповідальність за умови суспільної і особистої значущості поведінки та діяльності тощо), виживання, у т.ч. прагнення до безпеки (економічна та фізична безпека, матеріальний добробут та ін.), національно-державні (Соборність, євроінтеграція, державна незалежність, демократичний розвиток країни тощо).

Отже, базовими цінностями сучасного українського суспільства також є вище зазначені так звані головні цінності, які доповнюються ще такою цінністю як «відповідальність».

Переосмислення значення традиційних цінностей і нових цінностей призводить до усвідомлення вельми важливого факту, що домінантні традиційні не відходять у минуле, а співіснують разом з новими.

Трансформаційні процеси в суспільстві завжди пов'язані зі змінами ціннісної парадигми, переосмисленням традиційних цінностей або заміною їх на нові. При цьому «змінюються не так вони самі, як їхня інтерпретація» [13], вони мають властивість збагачуватися, відроджуватися в нових формах. Це обумовлено тим, що «цінності є не абсолютними, а відносними й, до того ж, конкретно-історичними: кожна доба пропонує свій варіант їхнього потракування» [13].

Таким чином, соціокультурні ціннісні пріоритети сучасного українського суспільства, як індикатори соціального розвитку, виконують функції соціальної інтеграції, консолідації суспільства, мотивації руху вперед. Вони є національною платформою поступального розвитку соціуму, важливим інструментом розвитку нації, суспільства і держави.

За свідченням вище цитованої М. Пірен, національна ідентичність задовольняє потребу стабільності, їй притаманна стабільність складу, традиція спадковості поколінь, людину неможливо вилучити із національної спільноти. Це є найбільш значуща референтна група. Нація має минуле, сучасне і майбутнє. Вона надихає людей на підпорядкування спільній долі, допомагає особистості дістати особисте відновлення і гідність у національному розвитку. На груповому рівні національна ідентичність пов'язує і солідаризує індивідів на основі групового членства [8, с. 64].

Різноманітність етнічної, культурної, конфесійної, регіональної композиції українського суспільства, як слушно наголошує українська дослідниця О. Шапаренко, може становити фактор стабільності тільки за умови повноцінної взаємодії між громадянами, коли різні сегменти утворюватимуть єдину громадянську та національну спільноту, тобто політичну націю [14, с. 97]. Розвиваючи думку О. Шапаренко, зазначимо, що основним критерієм стабільності є єдність влади і народу (нації), держави і суспільства, яка ґрунтується на демократичних принципах взаємовідношень і взаємодії. Стабільність в рамках цілого (єдиного) соціального простору мають ініціюватися і створюватися державою. В обґрунтуванні цієї тези ми виходимо із того, що саме держава є гарантом стабільності і динамічного розвитку суспільства, контролюючим і захисним суспільним інститутом, вона зобов'язана забезпечити дотримання законності, принципів соціальної справедливості, підтримувати рівновагу соціальної й політичної системи і узгодження інтересів усіх соціальних верств і груп, сприяти соціальній і політичній консолідації нації на основі широкої суспільної злагоди та формуванню національної ідентичності.

Серед вагомих чинників які впливають на формування національної ідентичності, варто відзначити стабільну збалансовану економіку з високоефективною продуктивністю, високий життєвий рівень населення, урівноважені відносини між державою і громадянським суспільством, суспільна консолідація тощо.

Ми погоджуємося з думкою академіка НАН України С. Пирожкова, який констатує: «Для того, щоб бути суб'єктом історії і геополітики, України повинна втілювати власний цивілізаційний проект, основою якого є стратегія гідної самореалізації суспільно

консолідованих громадян» [15, с. 14]. Науковець справедливо зазначає, що основними структурними елементами моделі суспільної консолідації є ті, в яких найповніше зосереджені спільні цінності та інтереси населення країни. Це насамперед соціально-економічна сфера, де консолідація відбувається на ґрунті прагнення вищої якості матеріального життя, узгодження соціальних протиріч через партнерський спосіб їх розв'язання, а також спільність уявлень про геополітичне майбутнє. Країна має бути об'єднана спільним суспільно-політичним устроєм на основі демократизму в усіх його проявах [5, с. 14].

Успіх подальшого процесу формування української національної ідентичності здебільшого залежатиме від встановлення гармонійних відношень між владою і громадянами на засадах суспільного договору, який ґрунтується на принципах пріоритету громадянина над державою, взаємодовіри та взаємної відповідальності, забезпечення народовладдя, прав людини і громадянина, підвищення рівня добробуту суспільства до відповідного рівня цивілізованих стандартів світового розвитку, усвідомлення як кожним індивідом, так і українським народом в цілому, себе суб'єктом суспільних відносин, сприяння з боку держави стабільному розвитку громадянського суспільства, правової й політичної свідомості і культури населення країни тощо.

Висновки. Набуття національної ідентичності – це процес самопізнання і самовизначення соціальних суб'єктів.

Українські національно-демократичні революції 2004 року і особливо 2014 року активізували питання національної української ідентичності. Саме після останньої ключовими чинниками соціокультурної трансформації українського суспільства стали, з одного боку, європейська, з іншого – національна традиція. В цих умовах, під впливом зовнішньої дії з боку стратегічних партнерів по розвитку та під внутрішнім впливом з боку громадянського суспільства, формування української національної ідентичності здійснюється з усвідомленим сприйняттям більшістю громадян країни особливостей власної історії, базових засад української культури, стратегічної перспективи розвитку. Стало зрозуміло, що українці достатньо чітко усвідомлюють загальні базові цінності, що розділяються народом України, визначають пріоритети власної країни, готові до дії на захист своїх прав, свобод та демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козловець М. А. (2009) Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 558 с.
2. Україна шукає свою ідентичність. URL: <http://dialogs.org.ua/print.php?part=dialog&id=2>.
3. Димитрова Л. М., Димитров В. Ю. (2012) Націотворчі тенденції в українському ментальному просторі. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН. Вип. 60 (№5). С. 428–33.
4. Про забезпечення функціонування української мови як державної. (2019) Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. Відомості Верховної Ради. № 21. ст.81.
5. Із зали засідань Президії НАН України (18 квітня 2018 року). (2018) Вісник Національної академії наук України. № 6. С. 13–18.
6. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. (2016) Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. Київ. 100 с.
7. Нагорна Л. П. (2011) Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 272 с.

8. Пірен М. І. (2013) Національна ідентичність сучасної української еліти як чинник консолідації суспільства та реалізації демократичних реформ. Публічне управління: теорія та практика. Вип. 2. С. 62–70.
9. Підсумки-2017: громадська думка. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/chi-stala-revoljutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya>
10. Підсумки-2018: громадська думка. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/chi-stala-revoljutsiya-gidnosti-rushiem-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-ekspertne-opituvannya>
11. Афонін Е. (2015) Цінності етнічні. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.], 2-ге вид. Львів: «Новий Світ – 2000». С. 742–743.
12. Злобіна О. Г., Шульга М. О., Бевзенко Л. Д. та ін. (2016) Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. За наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ: Інститут соціології НАН України. 276 с.
13. Рудяков П. М. (2019) Як не заблукати у «трьох соснах»: цінності – норми – практики. Еволюція цінностей в умовах глобалізації: Міжнародна наукова конференція. Київ, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4258:viniknennya-novikh-ta-transformatsya-traditsijnikh-tsinnostej-v-umovakh-globalizatsiji-oglyad-mizhnarodnoji-naukovoji-konferentsiji-evolyutsiya-tsinnostej-v-umovakh-globalizatsiji-16-kvitnya-2019-r&catid=8&Itemid=350
14. Шапаренко О. В. (2015) Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 20. С. 92–99.
15. Пирожков С. І. (2017) Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. Дзеркало тижня. №28, 22 липня – 11 серпня.